

نویں پنجابی شاعری اُتے صوفیانہ تعلیمات دے اثرات

ڈاکٹر نوید شہزاد ☆

Abstract:

Mysticism has deeply influenced the sub-cotinent and its languages & literature. There is no secret that Islam spreaded in this vast and fertile land due to unforgettable services rendered by Sufis and mystics. The sufi ideology and thoughts have extremely influenced Punjabi language and literature. The rich tradition of classical Punjabi poetry is still alive. In this article the vast impact of Sufi teachings on modern Punjabi poetry has been critically analysed.

Key words: Sufi teachings, Modern Punjabi poetry, Impact.

تصوف انسان دے باطن نوں پاک صاف کر کے اوہدے اخلاق دی پاکی دا کارن بن دا اے۔ تصوف وچ سارا زور عمل اُتے دتا جاندا اے۔ ہندو رشی ایہ آکھدے نیں کہ تصوف پنج مڈھلے انسانی عیباں یعنی نفسانی سدھراں، غضب، حرص، لو بھتے خود بینی نوں دور کر دیندا

☆ لیکچرار، شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

اے تے ایہو اوہ عیب نہیں جیہو اے آتما نوں درشن توں ڈکی رکھدے نیں۔ اسلامی تصوف وچ دی صوفی تزکیہ نفس دی تلقین کردا اے۔ جیویں شیخ عبدالقادر عیسیٰ الشاذلی لکھدے نیں:

”تصوف وہ علم ہے جس کی مدد سے باطن کو نفس کی کدورتوں سے پاک اور صاف کرنے کی کیفیت کو پہچانا جاتا ہے۔ اور کدورتوں سے مراد نفس کے عیوب اور اس کی قابلِ مذمت صفات ہیں مثلاً کینہ، حسد، دھوکہ دہی، ملاوٹ، خود ستاشی کو پسند کرنا، تکبر، ریاء، غیض و غضب، لالچ، بخل، تعظیم امراء اور تحقیرِ غرباء ہے۔ کیونکہ علم تصوف انسان کو اس کے عیوب اور ان کے علاج کی کیفیت سے آگاہ کرتا ہے اور اسی کے ذریعے نفس کی رکاوٹوں کو دور اور اس کی قابلِ مذمت عادات اور بُری صفات سے پاک کیا جاسکتا ہے۔ حتیٰ کہ دل کو غیر اللہ سے خالی کر کے اس کو اللہ تعالیٰ کے ذکر سے آراستہ کرنے کی منزل تک رسائی ہوتی ہے“ (۱)

ایسے نال رلدی ملدی گل کردیاں مولانا اللہ یار خاں فرماندے نیں:

”تصوف وہ علم ہے جس سے تزکیہ نفس اور تصفیہ اخلاق اور ظاہر و باطن کی تعمیر کے احوال پہچانے جاتے ہیں تاکہ سعادتِ ابدی حاصل ہو، نفس کی اصلاح ہو اور رب العالمین کی رضا اور اس کی معرفت حاصل ہو اور تصوف کا موضوع تزکیہ، تصفیہ اور تعمیرِ باطن ہے اور اس کا مقصد ابدی سعادت کا حصول ہے“ (۲)

ایہناں باطن دے نال ظاہر دی گل وی کیتی۔ گل اکو ای اے جدوں باطن دی تعمیر تے پاکی حاصل ہو جاوے گی تاں ظاہر اپنے آپ باطن مطابق ڈھل جاوے گا۔ جیویں سیانیاں

دا آکھن اے کہ اندر ہووے سچ، باہر کھلوندائے مچ۔ یعنی باطن دا موسم ظاہر اُتے آپ مہارے سچ جاندا اے۔ مولانا اشرف علی تھانوی تصوف نوں دین دا اک اہم شعبہ متھدے نیں، کہندے نیں:

”متاخرین کی اصطلاح میں شریعت جزو متعلق باعمال ظاہرہ کا نام ’فقہ‘ ہو گیا اور دوسرے جزو متعلق باعمال باطنہ کا نام ’تصوف‘ ہو گیا اور ان اعمال باطنی کے طریقوں کو ’طریقت‘ کہتے ہیں“ (۳)

حضرت امام ابو القاسم، حضرت جنید دے حوالے نال لکھدے نیں: ”تصوف حضور قلب سے ذکر کرنے اور سُن کر وجد میں آنے اور اتباع سنت کرتے ہوئے عمل کرنے کا نام ہے“ (۴) تصوف دے حوالے نال ابو محمد جریری فرماندے نیں: ”یہ ہر اعلیٰ اخلاق میں داخل ہونے اور ہر ذلیل خلق سے نکلنے کا نام ہے“ (۵) ایسے طرح دی گل حضرت ابوسعید اعرابی نے کیتی کہ: ”تصوف تمام فضولیات کے ترک کرنے اور یگانگی کا نام ہے“ (۶) جد کہ امام ابو بکر ابو اسحاق مطابق: ”حق تعالیٰ کا مطیع و فرمانبردار رہنے کا نام تصوف ہے“ (۷) تے حضرت مرتعش دا فرمان اے: ”تصوف نیک خلق ہے“ (۸) ایس توں دکھ ڈاکٹر روبینہ ترین نے تصوف بارے جو وچار دتے نیں اوہ واہوا کھلا رویں تے پچویں نیں۔ لکھدیاں نیں: ”تصوف قلب کی پاکیزگی، حقیقت مطلق کو پانے کی تڑپ، فقر و استغناء، اوصاف حمید کے حصول، بلندیٰ اخلاق، ترفع اور ترک علاقہ کا نام ہے۔ تصوف کی راہ سے انسان نے نیک خلق حاصل کیا، قناعت کا درس سیکھا، ضبطِ نفس کے مراحل سے گزرا اور آگہی کی منزل کو طے کیا“ (۹)

اسلامی تصوف دے سارے سلسلیاں دا موضوع تزکیہٴ نفس تے باطن دی تعمیر اے تے مقصد ابدی سعادت دا حاصل کرن ای اے۔ پر ایس منزل دے حصول لئی کیتے جاوَن

والے پندہ دارنگ ڈھنگ تے مہاندرا کجھ سانجھاتے کجھ وکھو دکھ اے۔ ایس توں دکھ تصوف وچ وی دو دھڑے نیں۔ اک ادھ جیہڑا اسلامی شریعت بلکہ مسلکانہ عقائد توں دا بچھے ہوئے تصوف نوں چنگا نہیں جاندے سگوں مخالفت کردے نیں۔ تے دوجا دھڑا ادھ اے جیہدی گل پروفیسر یوسف سلیم چشتی کر رہے نیں کہ:

”صوفی کے دل و دماغ سے تعصب، تنگ نظری، نفرت، حقارت، امتیاز رنگ و نسل، اختلاف عقائد و مذہب، فرقہ بندی، گروہ بندی، بیجا پاسداری اور ناحق کوشی یا باطل پسندی کے جذبات بالکل مٹ جاتے ہیں۔ اسی لئے وہ کسی کو آزار نہیں پہنچا سکتا۔ اس سے کسی کو رنج نہیں پہنچ سکتا۔ انسان تو انسان ہے وہ تو حیوانات پر بھی رحم کرتا ہے“ (۱۰)

ایہناں دوہاں گروہاں وچ اختلاف عقائد و مذہب دی پابندی تے بالاتری والی گل توں دکھ مکمل یکسانیت پائی جاندی اے۔ بہر حال تصوف دے ایہناں دوہاں دھڑیاں دا دھلا نکتہ ایہو وے کہ فردی ظاہری تے باطنی تربیت ایس ڈھنگ نال کیتی جاوے کہ ادھ لوکائی لئی اک فیدے وند شہری بن دے نال ساری مخلوقات لئی وی امن تے سکھ داسنیہا بن جاوے۔ ایہو ای صلح محل، اے جیس بارے آکھیا گیا سی:

یہ پہلا سبق تھا کتاب ہدی کا

کہ ہے ساری مخلوق کنبہ خدا کا (۱۱)

تے جدوں انسان دے معاملات مخلوقات نال ٹھیک ہو جاوے گے تاں فیر اوہنوں رب سوہنے دی نظر خاص دا حصول وی ہو جاوے گا۔ ہُن ایس حوالے نال پنجابی شاعری ول جہات پانے آں۔

موت نوں چھیتے رکھن / رکھاؤن صوفیاں، درویشاں دی تعلیم دا وڈا انگ اے۔ کدی
 دنیا نوں ”زن حیض پلیتی“ آکھیا گیا تے کدی ”ادھی لعنت“ حضرت سلطان باہو فرماندے نیں:
 رہ نی دنیا نہ کر جھورا ساڈا اگے دل گھبرایا ہو
 اسیں پردیسی ساڈا وطن دراڈا، باہو دم دم غم سوایا ہو (۱۲)
 اک تھاں باہو جی دنین دی گل چھیڑ کے موت نوں یاد کردیاں دنیا دی بے ثباتی دی
 دس ایس طرح پاندے نیں:

ل لوک قبر دی کرسن تیاری لحد بناون ڈیرا ہو
 پنچکی بھر مٹی دی پان کرسن ڈھیر اچیرا ہو
 دے درود گھراں نوں دنجن کونک شیرا شیرا ہو (۱۳)
 بابا فرید کول موت دا ذکر ڈھیر ملدا اے۔ صرف اک اشلوک دیکھو:

جت ڈھاڑے دھن دری، ساہے لئے لکھائے
 ملک جو کنیں سُنیدا، منہ دکھالے آئے (۱۴)

بابا فرید نے کدی جندنوں ووہٹی تے موت نوں لاہڑا متھیا، کتے والوں کی پلصراط دا
 ذکر کر کے مرن ویلے نوں چھیتے کیتا، کدی حیاتی نوں ”تھجیالڑ“ آکھیا، کدی داڑھی دے
 بھورے پن نوں ویکھ کے آون والے ویلے دی گل کیتی، کدی خاک نوں نہ نندن تے مویاں
 خاک وچ نیچن دی بات چھیڑی، کدی چار گھم پھر کے تے چار سوں کے گواون دل اشارا
 کیتا۔ کتے شیخ فرید دے بڈھپے تے کندی دیہہ راہیں تن دے کھیہ ہو جان دا اعلان کیتا۔ شاہ
 حسین دا آکھن اے:

کائی بات چلن دی کرووئے، استھے رہنا ناہیں
 ساڈھے ترے تھہ ملکھ بندے دی، گور نمائی گھرووئے (۱۵)

بلھے شاہ نے کہا:

خاکی خاک سوں رل جاناں
کچھ نہیں زور دھگاناں
گئے سو گئے فیر نہیں آئے
میرے جانی میت پیارے (۱۶)

خواجہ غلام فرید نے دنیا دی نفی تے آخرت دا چیتا اپنے ڈھنگ نال کیتا۔ آکھیا:

سارے جگ تے حکم چلاویں
پا شاہی دا منصب
تاں وی کیا تھی پیا (۱۷)

یا ایہ کہ:

ماہی، منجھیاں، ہیر سلیٹی
عطروں بھنڑی مشک لپیٹی
گئے سبھ جھوک لڈائی دو یار
جیون ڈینہ اڈھائی دو یار
سٹ گھٹ فخر وڈائی دو یار (۱۸)

دراصل ایہ رب سائیں دے اوس فرمان دی تفسیر اے جیس وچ دنیا نوں کھیڈ تماشا

تے دھوکھا آکھیا گیا۔ ایس توں دکھ دنیا دی بے ثباتی دے حوالے نال رسول اللہ ﷺ دے ڈھیر

فرمان وی موجود نیں۔ ایس عقیدے دی گونج نویں پنجابی شاعری وچ وی سنائی دیندی اے:

اک دن ہوسی قبر ہی کمرہ قبر ہی ہوسی دیہڑا
دس محلاں وچ دس کے ہوندا پورا مقصد کہیو (۱۹)

گل ادوکی ای اے پراجو کے شاعر نے ”دس مھلاں“ دا ذکر چھوہ کے اج دے انسان
دی ہوس تے مرن پل دے وِسرائ نوں مجسم کر دتا اے جد کہ ایس شعروچ شاعر نے جگ نوں
عملاں دا گھر متھدیاں موت نوں چھیتے کیتا:

اے اوس جہانے جان توں پہلاں اے عادل
کچھ نہ کچھ تے کر تیاری دنیا تے (۲۰)
خادم رزئی کہندے نیں:

اے اک دن آخر ٹٹ جانی اے
ساہواں دی اس تارنی کڑیے (۲۱)
سلیم کاشر مطابق دنیا دی حیاتی دا مہاندرا ایس طرح بن دا اے:

اے جویں مسافر وچ سراں دے وچھڑن دے لئی مل پیندے نیں
وکیھو ایس حیاتی ولے اج آؤندی اے کل جاندی اے (۲۲)
یا فیر دنیا دی ناپائیداری نوں غیر مجسم ظاہر کرن لئی ہوا آکھدیاں انج بیانیہ گیا:

اے اس دنیا تے بھلے پھر دے میں توں دوویں پاگل ہونے
ایہ دنیا نہیں تیری میری ایہ دنیا جاگیر ہوا دی (۲۳)
کدی دنیا دی چار دناں دی حیاتی نوں مند دیاں ایہ بیانن ڈھنگ اپنایا گیا کہ:

اے دم نکل جانائیں ایہناں مینوں دم دینا نہیں
آرزواں دی، تمناواں دی، ارماناں دی خیر (۲۴)

انور مسعود دی پچھان پنجابی مزاجیہ شاعری بنی۔ اوہناں مزاج راہیں لوکاکی دی اصلاح
دا سامان کیتا۔ دو بے اکھراں وچ اوہناں صوفیاں دے مشن نوں اگے ٹوریا۔ اوہناں دی نظم
”پٹ سیاہ“ وچ سس تے نونہہ دو کردار نیں۔ دوہاں دی لڑائی ہوندی اے تاں سس، نونہہ نوں

آکھدی اے:

توں جیہڑی وی گل کرنی ایں اوہ ڈاھڑی تتی کرنی ایں
تینوں بڈھڑی مائی کیہ آکھے توں اک دیاں چھتی کرنی ایں
کیہ تکلیا تے کیہ تکنا ایں کسے کھڑی دنیا فانی دا
اک تیرا ہٹھ زنانی دا، مُڈ ایڑا مان جوانی دا (۲۵)

کس دے مونہوں دنیا نوں کھڑی اکھاون والے شاعر نے ایس شعر وچ ایہو جیہا
من کھچواں اسلوب اپنایا اے جیہڑا بوہتے پلاں لئی نہیں تاں پل گھڑی لئی منکھ دی سوچ نوں
کلاوا ضرور بھردا اے۔ آکھدے نیں:

ملک عدم توں ننگے پیریں آؤندائے ایس جہانے
بندا اک کفن دی خاطر کناں پینڈا کردائے (۲۶)
ایسے گل نوں کاہل کانپوری ایس طرح بیان دے نیں:

ازلاں توں اے ویری موت حیاتی دی
بندہ تے بس جدا اے مرجان لئی (۲۷)

شہزاد احمد موت توں بعد والی ہمیش ہمیش دی حیاتی نوں 'دن' آکھدیاں کہندے نیں:

دن چڑھیا تے دیوے وانگ
بُجھ تے میں وی جاواں گا (۲۸)

دنیا دی بے ثباتی، حیاتی دے عارضی پن تے موت دے برحق ہون دی گل ہر شاعر

نے اپنے اپنے ڈھنگ نال کیتی پرسنہیا اکوای دتا کہ:

سچی آکھی اے درویشاں
دنیا کھوج سراں اے بھائی (۲۹)

نویں نظم لکھن والیاں اج نوں سمھو کجھ مٹھیا، جیویں الطاف قریشی نے آکھیا سی کہ
 اج دی سوچ حیاتی میری، جیہڑی میرے لہو تے پلدی، پر ایہدے نال آون والے کل نوں وی
 اکھوں پر دکھے نہیں کیتا۔ نسرین انجم بھٹی دی نظم چوں ونگی دیکھو۔ موت دا تقارر و جاون دے نال
 اپنی بے وسی دا اظہار کیویں کیتا گیا اے:

راساں تے آساں ہوندیاں نیں

متے ٹٹ جاون

پر کیہ تراہنا،

جیہنے جانا اے اوہنے جانا اے

جیہنے آؤنا اے اوہنے آؤنا اے

پلو پٹی دا میلہ

آ کول میرے جھٹ بہہ بجنا

ایہ جھوک فناہ دی مرو بچنا (۳۰)

بجناں دا لکھیا من درویشی کار اے۔ بھاویں کوئی تقدیر دے فلسفہ جبر دا من ہار
 ہووے یا قدر دا پر ایس گل توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ سائیں ہر شے اُتے قادر اے، ذرہ
 وی اوہدے حکموں بناں نہیں ہلدا۔ ایسے آقا سیت نوں من دیاں درویشاں نے راضی بہ رضا دا
 تصور دتا، تاں جے منکھ دینی گمراہی توں بچن دے نال نال من دی چنتا توں وی بچیا رہوے۔
 حضرت شاہ حسین نے ہر حال وچ سائیں دے نال دی مالا جھدیاں رہن دا سبق
 بڑے ای من کچھویں ڈھنگ تے جذبے دی شدت نال دتا اے:

رہیے وو! نال جن دے رہے وو

لکھ لکھ بدیاں تے سو طعنے، سمھو ہر تے سپے وو (۳۱)

نظم ”آخری فیصلہ“ دیکھو:

میری قسمت وچ اے رونا
تیری قسمت وچ نیں ہاے (۳۲)

ایہ سی دکھ، سکھ دی گل تے ہن بھکھ، رج دی گل سُنو:

کدھرے تنگی کدھرے سکھ

پھیر نیں سارے لیکھاں دے (۳۳)

یا ایہ کہ:

ہتھ تے کوئی لکیر نہیں بن دی

آپو تے تقدیر نہیں بن دی (۳۴)

منکھ بھادیں دنیا داری وچ گل گل کھب جاوے پر بے وی اک ایہو جیا سایا اے

جیہڑا کدی وی اوہدا پچھا نہیں چھڈدا، ہاں گھنڈا دودھدا ضرور رہندا اے:

ناں دے لیکھے

ٹکر پانی لیکھ نہیں بننا

جیکر آپنا لیکھ مینے

مولا سائیں دی ذات مینے

پچھے ایہ وی من حق اے

پک ویلے دی،

مولا جیہڑی لکھی ہے بس اوہا ملسی (۳۵)

اوہو گل جیہڑی اُتے کر آئے آں کہ لیکھاں / بختاں نوں من دراصل رب سائیں دی

آقا سیت تے قادری نوں منن اے۔ جیہڑا عین اسلامی عقیدہ اے۔ جیہدے مینوں بناں ایمان مکمل نہیں ہو سکدا:

اوہ جو چاہوے کر سکدا اے
کاہدی تھوڑا اے اوہدے گھر وچ (۳۶)

دوجے صوفی شاعراں کول ایہو عقیدہ ملدا اے پر بابا فرید کول ایس عقیدے دا رنگ کجھ وکھریاں نال دکھائی دیندا اے۔ اوہ بندے دا ہر چنگ، ماڑ لیکھاں دے کھاتے پاوان دے منن ہار نہیں۔ بلکہ اوہ لیکھاں دا لکھن بندے دے وس وچ متھدے نیں۔ ایجھے لیکھ تے دنیا وی عمل اک مک ہوندے جا پدے نیں۔ فرماندے نیں:

فریدا جے تُوں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ
آپنے گریوان میں منہ سرینواں کر وکھ (۳۷)

تقویٰ تصوف دی بڑھی تعلیم وچوں اے۔ صوفی درویش تقوے دے جیس درجے اُتے کھلوتا ہوندا اے ہاری ساری دا اوتھوں تیک اپڑا نہیں ہوندا۔ پر کئی واری آپادھاپی دیاں واراں توں ہارے ہوئے بندے اُتے جدوں حیاتی دا کوئی دروازہ کھلدا اے تاں اوہدے ہونٹھیں آپ مہارے ایہ بول نچ کھلوندے نیں کہ ”کوئی ہے“۔ ایہو اوہ بول نیں جیہڑے امیر نالوں اوہدا سمبندھ ٹٹن نہیں دیندے:

مشکلاں	وچ	جدوں	تھک	جاواں
کجھ	غیب	ولوں	ہو	جاندا
جدھروں	مینوں	خبر	نہیں	ہندی
اودھروں		حوصلہ		آندا
آس	نہیں	میری	ٹٹن	دیندا
ایس	جہان	دا		والی (۳۸)

ایس سوچ دا اظہار نظم توں وکھ غزل وچ وی ملدا اے کہ:

وکیھوئی کیہ خدائی دا سہارا ڈھونڈ کے
فضل توں اپنے خدا تے رکھ کے تقویٰ ویکھدوں (۳۹)

”دلاں وچ رب وسدا“ صرف لوک راء نہیں بلکہ دین اسلام وی ایہو کہندا اے تے
ایہو سبق صوفیاں دا سی کہ نہ تے دوجے دے دل نوں توڑو تے نہ ای رب سوہنے نوں جنگلاں،
بیلیاں وچ بھالو۔ سگوں اپنے من وچ جھاتی پاؤ۔ فضل گجراتی کہندے نیں:

میں فُریا جنگل بیلے نوں اوہ جبل وریدوں نیڑے سی
اک پانے والے پائیاں سن کجھ ٹھیاں دساں کیہ دساں (۴۰)

یا ایہ:

جیہوں پھر کے عمراں نگری نگری ٹولیا
میرے اندر بیٹھا رانگلا پیڑھا ڈاہ کے
میں کھوجدا تھک مویا تے کیکن بولیا (۴۱)
(افضل احسن رندھاوا)

ایسے گل نوں عرش صدیقی نے نظم ”اپنے اندر جھاتی پا“ وچ ایس طرح بیان کیتا اے:

توں کلا ایں

جو تیرے اندر وسدا اے

اوہنوں توں کیوں گونگیاں گلیاں،

انھیاں سڑکاں،

بھکھیاں راہواں وچ لھنا ایں

جے گیانی نوں اپنا کرن دا،

توں رکھنا ایس سچا چاء
 میری گل نوں پلے بنھ
 تے اپنے اندر جھاتی پا (۴۲)
 اظہار دا ایہ ڈھنگ وی دیکھو:

ماہی تے ازلاں توں من وچ وسدا سی
 ایویں ای میں بوہے کھلے رکھدی رہی (۴۳)
 حضرت سلطان باہو نے کئی ورہے پہلاں ایہناں گلاں دا نتارا کر چھڈیا سی۔ فرمایا:
 ایہ تن رب سچے دا حجرہ ، وچ پا فقیرا جھاتی ہو
 نہ کر منت خواج خضر دی ، تیں اندر آب حیاتی ہو
 ایہ تن رب سچے دا حجرہ، کھڑیاں باغ بہاراں ہو
 وچے گوزے ، وچ مصلے ، سجدے دیاں ہزاراں ہو
 وچے کعبہ ، وچے قبلہ، الا اللہ پکاراں ہو (۴۴)
 خادم رزی رب سائیں تیک اپڑن تے اپنی سیہان کرن دا ول ایہناں اکھراں راہیں
 سدے نیس:

فر تینوں ہر شے لہہ ویسی
 پہلاں خود نوں گول او بندیا
 اپنے ول ہن پرت مہاراں
 دل دا بوہا کھول او بندیا (۴۵)

فقیر کردی وی کھروا بول نہیں بولدا۔ نہ ای کڑویجن اوہدے سبھا دا حصہ بن سکدا
 اے۔ کاوڑ او تھے وسوں کردی اے جتھے ”میں“ منکھ دا گہنا بنی کھلوتی ہووے۔ درویش دا آواز

ایہ دے:

کے جنے نوں بندیا مندے بول نہ بول
 جیون دے مٹھے شربت وچ زہر نہ گھول (۴۶)
 درویش سبھ نوں اپنے توں اُچا، وڈا تے چنگا جان دا اے تے صوفیاں والی ایہو گل
 اج دا شاعری کر رہیا اے:

سبھ دی نکریم عادل ہے اکو جہی
 سارے اوہدے نیں چھوٹے بڑے آدمی (۴۷)
 درویش، فقیر دا ایہو کار و بیہار بابا فرید جی دے ایس اشلوک وچ دیکھو، جیہڑا اج نوں
 پنجابی شاعری دا سرنواں وی بنیا کھلوتا اے:

فرید جو تیں مارن مکیاں، تنہاں نہ ماریں گھم
 اپنے گھر جائے، پیر تنہاں دے چم (۴۸)
 ایس توں دکھ نوں نظم وچ بڑے ای کچے رنگ وچ محبت تے امن، سلامتی دے سنیے
 تے منگ نوں اج دے شاعر نے ودھاء دیوں دا سر بندھ کیتا۔ آکھیا:

رہا، ہاتھی جتنی کاوڑ کرن آلیاں گوں
 کویلی جتنی شانتی ڈے (۴۹)
 تزکیہ نفس تے باطن دی صفائی دی گل بڑے ای کھلے رنگ وچ کیتی گئی کہ اودوں
 تیک انسان انسانیت دے گھیرے وچ نہیں آسکدا جدوں تیک اوہ اپنے اندر نوں نہیں دھوندا:

دل دے اندر پون دھالاں کالے گھپ بہیرے
 متھے نال سجائی پھر دے لوکیں بہیرے، پنے (۵۰)
 جگ نوں دار العمل متھن/کجھن اُتے صوفیاں ای زور نہیں دتا سگوں اتھے کتن، بن

دی گل جدید شاعری دا وی اہم انگ اے:

دوجیاں نوں نت مندڑا کہنا مرداں دا دستور نہیں
 اپنیاں عملاں دی کھاری نوں اپنے سر تے چاکے دیکھ (۵۱)
 اک اک پل نوں غنیمت جانن تے مالک سانہویں پیش ہوں لئی کجھ کرن، کھٹن دی
 سوچ تے سنیہا ایس طرح وی دتا گیا:

ویلے دا جو پاس نہ کرسی
 ویلے نوں پچھتاوے گا
 دونہہ دونہہ ہتھیں تادے گا
 اک گڑوی دی چیز گواچی
 بھلکے چیتا آوے گا (۵۲)

داکھی صلوة دا حصول تصوف دے ہر پاندھی دا وڈا مقصد ہوندا اے۔ کیوں جے ایس
 باجھوں نہ ولایت ملدی اے تے نہ ای ولایت والا۔ ہتھ کار ول دل یار ول، والی منزل ای
 نجات دی منزل اے جیہدا ذکر اجوکی شاعری وچ دیکھو:

ویہیلی نہ بہو
 ساہ ساہ تن تسبیح دامکا
 ذکروں جائے نہ خالی
 بُرا منائے نہ والی (۵۳)

ایسے طرح ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے نظم ”ہوس نفس“ (۵۴) وچ نفس دی ہوس نوں
 زمانے وچ دنیا دین گواون، ذاتی غرضاں پاروں اپنیاں دے پرائے بن دی گل تے ہوس
 کولوں بچن دی دعا کہیتی اے۔ جوگی فقیر نے نظم ”اساں بنی واس“ (۵۵) وچ اپنے آپ نوں

بنی واس آکھ کے اپنی لاچارگی، بے وسی تے بے دوسی نوں بیان کیا اے تے اپنے آپ نوں جوگی متھ کے اکلپیاں ہون دی دس پائی اے تے ایہو اوہ اکلپا اے جیہدا جھورا صوفنی گل نالوں نکھرن مگروں مردے دم تیک سینے وچ سلگائی رکھدے نیں۔ انور مسعود نے اپنی نظم ”داری دارا..... دو کنجوس“ (۵۶) وچ نظم دے دو کردار دارا داری بارے دسیا اے کہ اوہ ودھیرے بخیل تے کنجوس سن، اپنی ذات اُتے وی خرچ کرن اوہناں دا سہاء نہیں سی، آخر اوہ جدوں مردے نیں تاں شاعر کہندا اے کہ شوہاں دی ایس جوڑی دا دھرتی اُتے ودھیرا بھاری، دارے داری کولوں حیاتی وچ ہورتاں کسے دا یا اپنا بھلانہ سریا پر ایہ اک کم چنگا کر گئے کہ مر کے ایس دھرتی دا بھار گھٹا گئے۔ ایسے طرح منیر نیازی دیاں کئی نظماں صوفیانہ سوچ دے اثر پٹھ دکھالی دیندیاں نیں۔ نظم ”اُپروں امر بے ہووے اک دن“ (۵۷) ناں داسرناواں ای صوفیانہ سوچ نوں سامنے لے آندا اے۔ نظم وچ شاعر اج دے کوچھے تے ظالمی منظران نوں بدن دا چاہوان نظر دا اے۔ عشق دارنگ، یار دا نور ظہور، دن غیبوں اُتر کے آوے، اوہ آکھے ایہ ”ہو“ تے اک دن ایہ سبھ کچھ ہو جاوے جہیاں گلاں ”مگن فیکون“ تے ”ان اللہ علی کل شیء قدیر“ دا پرچھاواں جا پدیاں نیں جد کہ ”چومصرعہ“ (۵۸) وچ دنیا داری تے لوکا چاری دی گل چھیر کے دسیا گیا اے کہ سبھ صوفیاں نے دنیا داری دے عذاب نوں جھلیا تے فیہاں عذاب توں جان چھڑائی تے سکھ دے سفنہ نہ صرف آپوں دیکھے سگوں لوکائی نوں وی اک نویں نگر تے ابدی جہان دا درواجا کھول کے دتا۔ احسان باجوہ نے نظم ”بے عقلی“ (۵۹) وچ لوکائی نوں ایہ درس دتا اے کہ جے رب دا قرب تے رضا لوڑی دی اے تاں اوہدے بندیاں نال پیار کرو، اوہدے بندیاں دی قدر جانو۔ مخلوق خدا نال نفرت کیتیاں تہانوں رب دا قرب نصیب نہیں ہو سکدا۔ اشفاق احمد نے اپنی نظم ”نظم..... 2“ (۶۰) وچ اکلے رب نوں اپنے دل دا محرم متھ کے

اوہدے خبیر، علیم، بصیر تے سمیع ہوون دی گواہی دتی اے۔ امرجیت چندن نے نظم ”تُوں ایں جھلا“ (۶۱) وچ رب سائیں دی شانِ یکتائی نوں وڈیا ندیاں ہویاں دسیا کہ بندہ جتھے وی ہووے اوہ کلا نہیں ہوندا بلکہ رب سائیں ہر ویلے اوہدے نال ہوندا اے۔

ایہ سن صوفیانہ رجحانات / اثرات تے ایہناں دی ترقی تے ودھاء دے حوالے نال کجھ دنگیاں تے اوہناں دنگیاں راہیں گل بات۔ ایہو سرناویں مختلف بیانن ڈھنگ نال کہیاں نویاں شاعراں کول ملدے نیں۔ ایس توں دکھ کئی اوہ سرناویں لبھدے نیں جیہناں دی نینہ اوہناں اسلامی نظریات تے عقائد اُتے دھری گئی اے جیہناں تے تصوف دی عمارت کھلوتی ہوئی اے۔

حوالے

- (۱) شیخ عبدالقادر عیسیٰ الشاذلی، تصوف کے روشن حقائق، مترجم: محمد اکرم الازہری، ۱۹۹۸ء، ص ۳۰
- (۲) مولانا اللہ یار خاں، دلائل السلوک، چکوال: ادارہ نقشبندیہ اوسیہ دارالعرفان، ۱۹۹۵ء، ص ۱۶
- (۳) مولانا شاہ اشرف علی تھانوی، شریعت و طریقت، مرتب: مولانا محمد دین چشتی اشرفی، لاہور: ادارہ اسلامیات، اپریل ۱۹۸۱ء، ص ۳۴
- (۴) ابوالقاسم عبدالکریم بن ہوازن قشیری، رسالہ قشیریہ، مترجم: ڈاکٹر پیر محمد حسن، اسلام آباد: ادارہ تحقیقات اسلامی، ۱۹۷۰ء، ص ۴۳۰۴
- (۵) ایضاً، ص ۴۲۸
- (۶) قلندر علی سہروردی، الفقہ فخری، لاہور: مرکزی مجلس سہروردیہ، بار اول، ص ۱۳۰
- (۷) امام ابو بکر بن ابواسحاق، تعرف، مترجم: ڈاکٹر پیر محمد حسن، لاہور: المعارف، ۱۳۹۱ھ، ج ۱، ص ۱۳۸
- (۸) خواجہ عبداللہ اختر، علم تصوف، لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، ۱۹۵۱ء، ص ۲۱
- (۹) ڈاکٹر روبینہ ترین، تصوف، ملتان: بیکن بکس، ۲۰۰۱ء، ص ۱۹
- (۱۰) پروفیسر یوسف سلیم چشتی، تاریخ تصوف، لاہور: دارالکتب، س-ن، ص ۱۴
- (۱۱) خواجہ الطاف حسین حالی، مسدس حالی، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، س-ن، ص ۵۰
- (۱۲) ایبات باہو، ترتیب: ڈاکٹر محمد اسلم رانا، لاہور: عزیز پبلشرز، ۱۹۹۵ء، ص ۳۰
- (۱۳) ایضاً، ص ۴۵
- (۱۴) حنیف چودھری، گرنتھ صاحب میں بابا فرید کے شلوک، ملتان: شعبہ سرائیکی بہاء الدین زکریا یونیورسٹی، ۲۰۰۷ء، ص ۴۸
- (۱۵) کافیاں شاہ حسین، مرتب: محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اکتوبر ۱۹۸۹ء، ص ۱۰۳
- (۱۶) کافیاں بلھے شاہ، مرتب: پروفیسر حمید اللہ شاہ ہاشمی، لاہور: تاج بکڈپو، ۱۹۸۸ء، ص ۹۶
- (۱۷) آکھیا خواجہ فرید نے، مرتب: محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، مارچ ۱۹۹۹ء،

- (۱۸) ایضاً، ص ۱۱۴
- (۱۹) ڈاکٹر جمال الدین جمال ہوشیار پوری، بھٹل تے پتھر، لاہور: مقصود پبلشرز، ۲۰۰۶ء، ص ۱۱۳
- (۲۰) عادل صدیقی، کلروچ گلاب، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، اگست ۱۹۹۵ء، ص ۱۵۸
- (۲۱) خادم رزمی، من ورتی، لاہور: آسمان، ۱۹۹۲ء، ص ۱۰۷
- (۲۲) سلیم کاشر، سرگی داتارا، لاہور: عزیز بکڈپو، ۱۹۹۸ء، ص ۳۰
- (۲۳) ایضاً، ص ۱۲۴
- (۲۴) پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے، لاہور: عزیز بکڈپو، س-ن، ص ۲۳
- (۲۵) انور مسعود، میلہ اکھیاں دا، اسلام آباد: عاقب پبلشرز، ۱۹۹۳ء، ص ۸۷
- (۲۶) ایضاً، ص ۱۱۳
- (۲۷) کاجل کانپوری، دارتا، لاہور: عمیر پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص ۹۲
- (۲۸) شہزاد احمد، جاگن والی رات، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، ۱۹۹۶ء، ص ۳۷
- (۲۹) طالب جتوئی، جگراتے واٹھل، ملتان: بیکن بکس، جنوری ۲۰۰۰ء، ص ۱۵۱
- (۳۰) نسرین انجم بھٹی، نیل کرائیاں نیلکاں، لاہور: سچیت کتاب گھر، جولائی ۲۰۰۳ء، ص ۵۳
- (۳۱) کافیاں شاہ حسین، مرتب: محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اکتوبر ۱۹۸۹ء، ص ۳۸
- (۳۲) کاجل کانپوری، دارتا، لاہور: عمیر پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص ۳۳
- (۳۳) رزاق شاہد، بھنڈو گوکاں، ملتان: بیکن بکس، اگست ۱۹۹۵ء، ص ۸۹
- (۳۴) ایضاً، ص ۸۱
- (۳۵) سعید اختر، وسا کھ، لاہور: دوست ایسوسی اٹس، جنوری ۲۰۰۰ء، ص ۹۸، ۹۹
- (۳۶) عادل صدیقی، کلروچ گلاب، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، ۱۹۹۵ء، ص ۳۲
- (۳۷) آکھیا بابا فرید نے، مرتب: محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ
- (۳۸) منیر نیازی، گل کلام، لاہور: خزینہ علم و ادب، ۲۰۰۲ء، ص ۱۵۷
- (۳۹) پیر فضل حسین فضل گجراتی، ڈونگھے پینڈے، لاہور: عزیز بکڈپو، س-ن، ص ۳۹
- (۴۰) ایضاً، ص ۱۹
- (۴۱) مثنیٰ نظماں، مرتب: اشرف سہیل، لاہور: روئل پبلی کیشنز، ستمبر ۱۹۹۳ء، ص ۱۰
- (۴۲) عرش صدیقی، کالی رات دے گھنگھرو، ملتان: بھون پبلی کیشنز، جنوری ۱۹۹۱ء، ص ۳۹

- (۴۳) کاجل کانپوری، دارتا، لاہور: عمیر پبلشرز، ۱۹۹۷ء، ص ۸۹
- (۴۴) ایبیت باہو، ترتیب: ڈاکٹر محمد اسلم رانا، لاہور: عزیز پبلشرز، ۱۹۹۵ء، ص ۲۲
- (۴۵) خادم رزمی، من ورتی، لاہور: آسمان، ۱۹۹۲ء، ص ۱۰۸
- (۴۶) ڈاکٹر جمال الدین جمال ہوشیار پوری، پھل تے پتھر، لاہور: مقصود پبلشرز، ۲۰۰۶ء، ص ۲۷
- (۴۷) عادل صدیقی، کلر وچ گلاب، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، اگست ۱۹۹۵ء، ص ۷۲
- (۴۸) حنیف چودھری، گرتھ میں بابا فرید کے شلوک، ملتان: شعبہ سرائیکی بہاء الدین زکریا یونیورسٹی، ۲۰۰۷ء، ص ۶۰
- (۴۹) خالد اقبال، کوہلی دی کاوڑ، ملتان: جھوک پبلشرز، جولائی ۲۰۰۴ء، ص ۵۱
- (۵۰) سلیم کاشر، سرگی دا اتارا، لاہور: عزیز بکڈ پو، ۱۹۹۸ء، ص ۹۰
- (۵۱) ایضاً، ص ۲۴
- (۵۲) انور مسعود، میلہ اکھیاں دا، اسلام آباد: عاقب پبلشرز، ۱۹۹۴ء، ص ۹۲
- (۵۳) شارب، دادا گوڈ کھنڈایا، لاہور: فیروز سنز لمیٹڈ، ۲۰۰۱ء، ص ۸۵
- (۵۴) چونیان نظماں، مرتب: ڈاکٹر ایم یاسین، فیصل آباد: فیاض بکڈ پو، س-ن، ص ۳۱
- (۵۵) جوگی فقیر، کھمبیاں کھمب کھنڈائے، ملتان: پارت، جنوری ۱۹۹۳ء، ص ۲۵
- (۵۶) انور مسعود، میلہ اکھیاں دا، اسلام آباد: عاقب پبلشرز، ۱۹۹۴ء، ص ۱۰۶
- (۵۷) منیر نیازی، گل کلام، لاہور: خزینہ علم و ادب، ۲۰۰۲ء، ص ۱۹۴
- (۵۸) ایضاً، ص ۱۸۳
- (۵۹) منی نظماں، اشرف سہیل، لاہور: روہیل پبلی کیشنز، ستمبر ۱۹۹۴ء، ص ۱۰
- (۶۰) اشفاق احمد، کھنڈیا وٹیا، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، ۲۰۰۴ء، ص ۱۰
- (۶۱) APNA.ORG.COM, P.No.05

